

Magyar–szentszéki kapcsolatok 1920-tól napjainkig¹

A 2015. év kettős évfordulót jelentett a magyar–szentszéki kapcsolatok történetében. 95 éve, 1920-ban alapították a budapesti apostoli nunciaturát, az 1945–1990-ig fennálló rendszer – miután a szovjetek kiutasították a nunciust Magyarországról – azonban ellehetetlenítette a két állam kapcsolatait. A diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére 1990-ben került sor. Ebből az alkalomból két konferenciát is szerveztek, az egyikre *Fejezetek Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolataiból* címmel a Parlament épületében került sor 2015. április 14-én, a másikat pedig *Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l'Ungheria* címmel rendezték meg 2015. június 12-én, a Római Magyar Akadémián. A most ismertető kötet a két konferencián elhangzott előadások szerkesztett, tanulmányá formált változatát közli magyar nyelven.

Mint ismeretes, 1990-ben helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat a Vatikán és Magyarország között, ennek folyamatára és jelentőségére fókuszál a tanulmánykötet három nagyobb egységből az első, *Kereszténység, állam, diplomácia* címet viselő rész. A magyar–szentszéki kapcsolatok újrafelvételéről szóló dokumentumot 1990. február 9-én írta alá a Parlamentben Németh Miklós magyar miniszterelnök és Agostino Casaroli vatikáni államtitkár. A kapuit így módon ismét megnyitó budapesti apostoli nunciatura első nunciusa Angelo Acerbi lett, aki a helyreállítás éveire mint nehéz, kihívásokkal teli időszakra emlékezett vissza előadásában. A szocialista érában ugyanis két generáció nőtt fel hitoktatás nélkül úgy, hogy a vallásgyakorlást állami szinten korlátozták. Acerbi azonban – bár kétségtelenül sokan eltávolodtak a hittől – örömmel nyugtázhatta, hogy a magyar társadalom berkeiben maradtak nyomai a keresztény értékeknek, amelyek főleg családi események – keresztelők, esküvők – alkalmával nyilvánultak meg, de számos érdeklődőt vonzott a rendszerváltozást követő első körmenet, vagy II. János Pál pápa 1991-es magyarországi látogatása is.

Semjén Zsolt írásában hangsúlyozta, hogy az 1990-es egyezmény nem konkordátum, hanem csak egy megállapodás, amelyet további részmegállapodások követtek. Ezek egyike az 1997-ben aláírt, úgynevezett vatikáni szerződés, amely – az anyagi természetű ügyek rendezése mellett – életre hívta a Szentszéki–Magyar Vegyes Bizottság intézményét, amely a részmegállapodások alkalmazásának és értelmezésének kérdéseit, valamint a közös érdeklődésre számot tartó ügyeket vitatta meg. A munka eredményeként 2013. október 21-én aláírt „módosító megállapodás”, amely a korábbiakat egészíti ki, lehetővé teszi az egyház számára, hogy nagyobb szerepet vállaljon az állam életében.

¹ *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Szerk.: Fejérdy András. Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Közösség, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Róma, Balassi Intézet, Római Magyar Akadémia, 2015. 280 p.

A Vatikáni Államtitkárság államközi kapcsolatokért felelős titkára, Paul-Richard Gallagher – hasonlóan Angelo Acerbihez – kitért az 1945-ös rendszerváltást követő időszak nehézségeire, melyek között különösen kényes kérdésként tartható számon Mindszenty József hercegprímás ügye. A szentszéki–magyar kapcsolatokban az 1964-es tárgyalások jelentettek előremutató lépést, az 1990-es megállapodással pedig kezdetét vette az a máig tartó folyamat, amelynek során a magyar államban ismét egyre nagyobb teret nyernek a keresztény értékek.

A könyv legnagyobb, *A Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatai 1920–1945* című egységében tíz tanulmány kapott helyet. Az írások részletekbe menően tárják az olvasó elé azokat az egyházi és diplomáciai szempontból fontos kérdéseket, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása után jelentkeztek. Johan Ickx, a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatokkal Foglalkozó Szekciójának Történeti Levéltára (Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria del Vaticano) igazgatója tanulmányában hasznos információkat közöl mind a levéltárban folyó munkáról, mind a kutatói szolgálatról. Külön kitért az 1918 és 1938 közötti, Magyarországgal kapcsolatos iratokra, rávilágítva azokra a témákra, amelyek az általa igazgatott gyűjtemény alapján kutathatóak. Legfontosabb forrásokként a főkegyúri jog gyakorlásának kérdésére és az ezzel összefüggésben aláírásra került *intesa semplice*-re vonatkozó iratokat tartja számon. Az *intesa semplice* rendkívül fontos dokumentum Magyarország egyháztörténetében. Közép-Európában csak két olyan állam létezik, mellyel a Vatikán nem kötött konkordátumot. Az egyikük Cseh-szlovákia, mellyel a Szentszék 1928-ban *modus vivendi*-t írt alá, a másik pedig Magyarország, amelynek esetében a konkordátumot az 1927-ben létesített megállapodás, az *intesa semplice* pótolja. Keletkezése korában a szöveget, amelynek fogalmazványa az említett levéltárban található, nem hozták nyilvánosságra. Az Ickx által függelékben közölt fogalmazvány érdekességét az adja, hogy tartalmazza a szöveg előkészítése során a Szentszék által végzett módosításokat.

Az *intesa semplice* jelentőségét bizonyítja, hogy Ickx mellett a kötet más szerzői is utalnak rá. Csíky Balázs, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Lendület” kutatócsoportjának tudományos munkatársa írásában Serédi Jusztinián hercegprímás javaslatát vizsgálta, amelyet 1937-ben tett a püspökök jelölésének új eljárására vonatkozóan. Ennek lényege egyrészt Horthy Miklós kormányzó jogkörének kiterjesztése lett volna, ami biztosította volna a magyar kormány számára a főpapok kinevezésében való erőteljes befolyást, másrészt garantálta volna, hogy a Szentszék meghallgatja a mindenkori hercegprímás javaslatát, véleményét a Magyarországon kinevezendő püspökök személyét illetően. Serédi javaslatát azonban a Szentszék nem fogadta el, amit azzal indokolt, hogy az 1927. március 24-én aláírt *intesa semplice* is éppen elég engedményt tartalmaz. Csíky tanulmányában remekül feltárja az *intesa semplice* hátterét, képet ad arról a bonyodalomról, melyet a „király nélküli, ideiglenesen kormányzó által irányított királyság” államforma okozott ebben a kérdésben. Magyarország apostoli királya ugyanis rendelkezett az úgynevezett főkegyúri joggal, amely felhatalmazta őt arra, hogy a kinevezendő főpapok személyét illetően javaslattal éljen. A Szentszék álláspontja szerint ez a jog a király személyes kiváltsága volt, így azt a kormányzó nem gyakorolhatta. A kormány viszont igényt tartott arra, hogy továbbra is beleszólhasson a főpapok kinevezésébe, így tárgyalást kezdeményezett. Ennek eredménye lett a szóban forgó megállapodás, amelynek elnevezése – az „*intesa semplice*” szó szerint egyszerű szövetséget vagy egyszerű megegyezést jelent – is utal arra, hogy voltaképpen nem kétoldalú egyezményről, hanem a Szentszék engedményeit közlő, s a magyar állam által jóváhagyott jegyzékről van szó. Tartalmát tekintve az irat kijelenti, hogy a püspöki kinevezéseket meg-

előzően a Szentszék képviselői tárgyalni fognak a magyar kormánnyal a püspök személyét illetően, és a kormány politikai és egyéb ellenvetéssel is élhet.

Az intesa semplicét, mint a két világháború közötti magyar egyháztörténet egyik legfontosabb eseményét, Somorjai Ádám OSB, a Vatikáni Államtitkárság magyar ügyekért felelős munkatársa is megemlíti tanulmányában, amelyben azt vette górcső alá, hogy Cesare Orsenigo és Angelo Rotta nunciások milyen szerepet játszottak a magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációjában, amely két fázisban folyt. Az első szakasz Orsenigo nunciusságának idején, 1927–1930-ban zajlott, a második fázis pedig az 1930-ban kinevezett Angelo Rotta munkásságának kezdeti éveire (1930–1935) esett. XI. Piusz pápa 1927. június 14-én rendelte el a magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációját, azaz a vizitáció – melyben a két nuncius koordinátori szerepet játszott – éppen az intesa semplice aláírásának idején kezdődött. A cél a szerzetesrendek helyzetének lelki, fegyelmi és anyagi szempontú feltérképezése volt. Mind a női, mind a férfi szerzetesrendek belső életét nagyító alá vették a vizitáció során, amelynek szükségességét a pápa azzal indokolta, hogy az I. világháborút követően Magyarországon rendkívül súlyos helyzet állt elő minden téren, így egyházi tekintetben is.

E súlyos helyzetet érzékelteti Tóth Tamás, a Pápai Magyar Intézet rektora tanulmánya, amely az 1918–1920 közötti időszak eseményeit vizsgálta egyháztörténeti szempontból. Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása új nemzetállamok kialakítását vonta maga után, ami a többnemzetiségű Magyarország határait rendkívüli mértékben megváltoztatta. A területi veszteségek az egyházat is sújtották, mivel a határok megváltozásával az egyházmegyék javadalmait is felosztották, ráadásul az utódállamokban a katolikusok kisebbséget alkottak, ami veszélyeztette az addigi katolikus hitéletet. A Tanácsköztársaság kikiáltása (1919. március 21.) tovább súlyosbította a helyzetet, mivel az új rezsim, bolshevik jellege folytán, üldözte az egyházat.

A Tanácsköztársaságot megelőző pár hónapban azonban készség mutatkozott az önállóvá vált Magyarország és a Szentszék közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére, ennek részleteit Érszegi Márk Aurél, Magyarország Szentszéki Nagykövetségének első beosztottja ismerteti. Tanulmányában rávilágít arra, hogy – felismerve a Vatikánban rejlő potenciált Magyarország politikai elszigeteltségének csökkentésére – Károlyi Mihály miniszterelnök személyében lelkes pártfogója akadt a kapcsolatfelvételnek. Bizalmas emberét, Charmant Oszkár bécsi magyar követet küldte tárgyalni Pietro Gasparri vatikáni államtitkárhoz, s e tárgyalások sikeresnek tekinthetők, miután a felek megállapodtak a budapesti nunciatúra felállításáról. Mivel a Tanácsköztársaság kikiáltását követően a tárgyalássorozat szünetelt, a nunciatúra csak 1920-ban nyithatta meg kapuit. A vatikáni magyar követ az 1920 nyaráig külügyminiszteri posztot betöltő Somssich József lett, budapesti nunciusi kinevezést pedig Lorenzo Schioppa kapott.

A budapesti nunciának adott utasításokat Tóth Krisztina vázolta fel, aki szintén a Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Lendület” kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Tanulmányában kiemeli, hogy Schioppa – Gasparri bíboros jelentésének köszönhetően – tökéletesen tisztában volt a magyar politikai, vallási és nemzetiségi helyzettel. A trianoni békeszerződés aláírásával (1920. június 4.) kialakult viszonyrendszerben nagyfokú figyelmet kellett szentelni az egyházmegyék helyzetének, az egyházi javak kezelésének, a javadalmak betöltésének, a főkegyúri jog gyakorlásának, ami együtt járt a püspöki kinevezések kérdésével.

A főkegyúri jog értelmezése Zichy Gyula, a trianoni rendelkezéseket követően elsőként beiktatásra váró egyházi főméltóság esetében okozott bonyodalmat, amit Fejérdy András, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudomá-

nyos munkatársa mutat be. Amikor 1923-ban Várady Lipót Árpád kalocsai érsek elhunyt, kisebb vita bontakozott ki a Szentszék, valamint a magyar katolikus klérus és a magyar kormány között arról, vajon Zichy leteheti-e a beiktatásához szükséges hűségesküt Horthy Miklós előtt. Azontúl, hogy Horthy nem rendelkezett a királyt megillető főkegyúri joggal, kétséggé vált az eskütétel ily módon való kivitelezhetősége azért is, mert vallását tekintve a kormányzó protestáns volt. Erre a tényre Zichy hívta fel Lorenzo Schioppa figyelmét, kiegészítve észrevételeit azzal, hogy az eskü szövege – amely kimondja, hogy az ország (helyenként az egyházi érdekekkel ellentétes) törvényeinek betartása és betartatása kötelező – nem felel meg az 1855-ben az Osztrák–Magyar Monarchia és a Szentszék között létrejött konkordátumnak. A Szentszék elfogadhatatlannak ítélte ezt a szövegezést, viszont annak nem látta akadályát, hogy Zichy a protestáns Horthy előtt tegye le a hűségesküt. Hosszas tárgyalásokat követően Zichy egy 1860-as esküszöveg mintájára esküdött fel, majd átvehette a kalocsai érsekség javadalmaival.

A két világháború közötti szentszéki–magyar kapcsolatokat tárgyaló részben helyet kapott két olyan tanulmány is, amely egy-egy csoport speciális helyzetét, feladatát tárja az olvasók elé. Molnár Antal, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa újszerű témát választott, nevezetesen a magyar jezsuiták törökországi missziós tevékenységét, amelynek során a magyarok tudományos intézetet kívántak létrehozni. A szerző kiemeli, hogy a téma feltárása több aspektusú vizsgálatot igényel, így a politikai, társadalmi és kulturális tényezőket, a magyar és a török politikát, a szentszéki diplomáciát és a jezsuita rend tevékenységét egyaránt tanulmányozta a kutatás során. A jezsuita rend a kora újkortól kezdve folytatott misszionárius tevékenységet Törökországban, kevés sikerrel. A magyar jezsuiták 1930-ban fogtak Kelet felé irányuló misszióba, melynek során Kínát és Törökországot tűzték ki célpontul. Kínában elkönnyelhetek sikereket, azonban törökországi vállalkozásuk – a tudományos intézet létesítése – kudarcra végződött. Ez azonban nem jelentette a missziós tevékenység végét.

A másik esettanulmány szerzője Végsheő Tamás, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola rektora, aki a magyarországi görögkatolikusok helyzetét vázolta fel. A görögkatolikusok fő célja a két világháború között a magyar nyelv templomi szertartásokon való használatának engedélyeztetése volt. Ez a felekezeti a 19. század közepén kérve nyerte önálló egyházkormányzati egységének felállítását, ami 1912-ben, a Hajdúdorogi Egyházmegye létrehozásával s Miklósy István püspöki kinevezésével történt meg. A trianoni békeszerződés ennek az egyházmegyének a területét is felosztotta, s nem sikerült a magyar mint liturgikus nyelv elismertetése sem a korszakban.

A könyv második fejezetének utolsó tanulmánya Matteo Luigi Napolitano, a Molise Egyetem tanárának tollából származik, aki Angelo Rotta élettörténetét tárja elénk. Rotta volt az a budapesti nuncius, aki mind a nácizmus, mind a kommunizmus viszontagságait elszenvettedte. A Szentszék már 1938-ban tisztában volt azzal, hogy a náci Németországgal nem tud feszültségektől mentes viszonyt kialakítani a katolikus egyház. A II. világháború során ez beigazolódott, a náci parancsra végrehajtott intézkedések sok gondot okoztak a Vatikánban. Magyarországon a háború kitörését követően a zsidókérdés különösen nehéz helyzet elé állította a Vatikánt is. Az egyre erősödő német nyomás hatására a zsidók elleni elnyomó intézkedések drasztikusabbakká váltak. A helyzet különösen sokat romlott a német megszállás (1944. március 19.), majd a nyilas hatalomátvétel (1944. október 15.) után. Angelo Rotta kétféle módon próbált segíteni. Egyrészt humanitárius tevékenység folytatását rendelte el a nunciaturán, másrészt felvette a kapcsolatot a háborúból kimaradó, semleges államokkal, és segítségükkel igyekezett könnyíteni a zsidóság helyzetén. A náci Németországot 1945-ben

legyőzték a szövetséges hatalmak, ám a következő korszakban egy másfajta diktatúra kezdődött Magyarországon, s az új rendszer a budapesti nunciatúra tevékenységének is végét jelentette. Angelo Rottát a megszálló szovjet erők parancsára 1945. április 4-én utasították ki Magyarországról. Az intézkedést követően a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok megszakadtak.

A harmadik, *A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása 1990–2015* című rövid fejezet a legújabb kori eseményeket ismerteti. A kapcsolatfelvétel háttéréről és körülményeiről Tóth Tamás tájékoztatja az olvasókat, aki korábban az 1918 és 1920 közötti helyzetet is bemutatta. Tanulmánya rávilágít arra, hogy bár a kapcsolatokban hosszú szünet állt be, Kádár János hajlandóságot mutatott a viszony rendezésére. Ennek bizonyítéka az 1964. szeptember 15-én aláírt megállapodás, amely biztosítja az egyház számára a püspökök kinevezésének jogát. Ezt követően Németh Miklós 1988-ban hatalomra kerülő kormánya kezdeményezte a tárgyalások újrafelvételét, amelynek eredménye az 1990-es megállapodás lett. Az ismét megnyíló budapesti nunciatúra élére Angelo Acerbit állította a Szentszék, a vatikáni magyar követi posztot pedig Keresztes Sándor töltötte be.

Az 1990-es megállapodásban elfogadott pontokat Erdődy Gábor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára ismerteti röviden. Kiemeli, hogy a megállapodások a Németh Miklós által kívánt országos reform tervének részét képezték. Az aláírt dokumentum magában foglalta az egyház működésének biztosítását, az elkobzott birtokok utáni kártérítés megítélését, a hitoktatás lehetőségét, valamint a vallásszabadság biztosítását.

A megállapodást azóta módosították, amit Hegyi László egyházi kapcsolatokért felelős helyettes államtitkár mutat be az olvasóknak. Mint fogalmaz, az 1990-es egyezmény lehetőséget teremtett arra, hogy az egyház szerepet vállaljon az oktatás-nevelés, a kultúra, a sport, az egészségügy, a gyermek- és ifjúságvédelem terén, valamint szociális területen. E szerepvállalás gyakorlati kivitelezésének módozatát az 1997. június 20-án Horn Gyula és Angelo Sodano bíboros államtitkár kézjeggyével ellátott „vatikáni szerződés” szabályozta, amely egyúttal rögzítette az egyháztól elkobzott javak után fizetendő kártérítés részleteit, és az egyházi iskolák újratertetéséről is intézkedett. Az új alaptörvényben pedig hangsúlyos szerepet kap az egyházzal való jó viszony fenntartásának és a keresztény értékrend követésének fontossága.

Mint Balog Zoltán megfogalmazta: *„az örök érték és a korszerűség egymásnak nem ellentmondásai, hanem éppen ellenkezőleg: a kettő összetartozik. Ami örök érték, azt újra kell értelmeznünk és újra kell fogalmaznunk, és leginkább újra kell élnünk.”* Talán ez a mondat fejezi ki leginkább ennek a remekül szerkesztett, kiváló szerzők érdekes, olvasmányosan megírt tanulmányait felvonultató könyvnek a lényegét, amelynek minden sora bőséges háttéranyag ismeretéről tesz tanúbizonyosságot, miközben számos új információt is felvonultat. Utóbbihoz nagyban hozzájárul, hogy a második, történeti egység szinte mindegyik tanulmányának végén forrásközlés található, ami még autentikusabbá teszi az olvasóközönség számára a bemutatott ismeretanyagot. Az eligazodást a könyv végén található névmutató segíti. A kötet logikai felépítése, mely bámulatos ügyességgel ötvözi az időrendi és a tematikus szempontokat, Fejérdy András szerkesztőmunkáját dicséri. A tanulmányok szerzőinek, a kormánytagoknak és a Szentszék munkatársainak együttműködése nyomán igazán értékes, a vatikáni–magyar kapcsolatok minden lényeges pontját felsorakoztató kötet született.

Hamerli Petra

Kulturális diplomácia a nemzetközi feszültségek közepette

Franciaország Közép- és Kelet-Európában
(1936–1940, 1944–1951)¹

Nem gyakran fordul elő, hogy egy doktori disszertáció eredményeinek könyv formában való publikációjára a védést követően mintegy 20 évvel kerüljön sor. A szerző, Annie Guénard-Maget ugyanis szakmai pályafutásának nagy részét gimnáziumi tanárként töltötte a párizsi régióban. S noha doktori témájában számos tanulmánya megjelent, a Sorbonne Paris I Egyetemen készített 900 oldalas disszertáció csupán néhány egyetemi könyvtár polcán várta az olvasókat. Nem is hiába. A dolgozat ugyanis a nemzetközi kapcsolatok történései, különösen a kulturális diplomácia kutatói számára igazi referenciaművé vált, ami szükségessé tette a könyv formában való megjelenítést – 20 év után is.

A precízen felépített munka Franciaország kulturális diplomáciáját és jelenlétét mutatja be Közép- és Kelet-Európában az 1936–1940 és az 1944–1951 közötti időszakban, tehát magában foglalja a II. világháború előtti periódust egészen a francia összeomlás évéig, valamint a szovjet befolyás alá került régió átalakulásának és az új keretek megszilárdulásának időszakát. Az 1936-os kezdődátumot a népfrontkormány franciaországi hatalomra kerülése magyarázza, amely arra törekedett, hogy megerősítse a francia kulturális jelenlétet világszerte. 1951 pedig a csehszlovákiai francia kulturális intézmények bezárásának éve, amely betetőzése volt a francia kultúra befolyásának teljes kiszorítására irányuló folyamatnak a szovjet zónává váló Közép- és Kelet-Európában.

A szerző abból indul ki, hogy a térség az 1920–1930-as években a francia külpolitika egyik prioritását jelentette, s Párizs 1945 után itt próbálta újra nagyhatalomként pozicionálni magát. A tanulmány koherenciájának megőrzése érdekében hat, 1944–1945-től szovjet befolyás alá került államra figyel: Lengyelországra, Csehszlovákiára, Magyarországra, Jugoszláviára, Romániára és Bulgáriára. A témaválasztás helyességét erősíti, hogy a háborút közvetlenül megelőző és követő években Európának éppen e térsége volt a nemzetközi feszültségek egyik fő tárgya és helyszíne. Ideális terep annak megfigyelésére, hogyan változott a francia állam által a régióban használt eszközök téra és azok súlya, különös tekintettel a kultúrára mint külpolitikai eszközre. Lehetőséget adva a francia kultúrdiplomácia állandó és változó elemeinek számbavételére egyaránt. A kulturális diplomácia fogalmát Annie Guénard-Maget tág értelemben használja, a hagyományos értelmiségi, egyetemi tevékenységen kívül egyre inkább belevonva a természettudományt és a technikát, a tájékoztatáspolitikát és a propagandát is.

¹ Guénard-Maget, Annie: *Une diplomatie culturelle dans les tensions internationales. La France en Europe centrale et orientale (1936–1940/1944–1951)*. Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien, P.I.E. Peter Lang, 2014. 364 p. (Enjeux internationaux, 30.)

A felhasznált forrásokat egyszerre jellemzi hatalmas bőség és egyoldalúság. A feldolgozott francia levéltári anyag rendkívül gazdag, szinte teljes körűnek tekinthető. A francia külügyminisztérium levéltárában (Archives diplomatiques) a szerző a kulturális expanzióért felelős osztályok anyagain kívül a vizsgált hat ország kétoldalú kapcsolatait dokumentáló dossziékat is áttanulmányozta. A Nemzeti Levéltárban (CARAN) őrzött forrásokból felhasználta például a miniszterelnökség titkárságának iratait is. Az Institut d'Études Slaves (Szláv Tanulmányok Intézete) és az Alliance française archívuma sem kerülte el a figyelmét. A levéltári dokumentumokat hasznosan egészítik ki azok az interjúk, amelyeket a szerző a II. világháború utáni francia diplomácia és kulturális politika Kelet-Európával kapcsolatos felelőseivel készített (például Étienne Manac'h pozsonyi főkonzul 1946 és 1951 között; Guy Turbet-Delof, a budapesti Francia Intézet igazgatója 1947-től 1958-ig). A francia kultúr-diplomácia közép- és kelet-európai tevékenységének vizsgálatát azonban kissé egyoldalúvá teszi, hogy alig hivatkozik a szerző a térség országaiból származó levéltári anyagokra. Sőt az ezeket feldolgozó, franciául is hozzáférhető irodalom eredményei is szinte teljesen hiányoznak. Magyarország vonatkozásában például gazdagította volna a könyvet Müller Viktória, Macher Anikó, Fejérdy Gergely és Klenjanszky Sarolta tanulmányainak felhasználása is. A német és olasz befolyásszerzés leírása is kizárólag francia dokumentumok alapján történik.

Ami a mű felépítését illeti: Robert Frank előszava szervesen beilleszti a munkát a francia és a nemzetközi kutatások kereteibe. A szerző a könyvét a két bemutatandó időszaknak megfelelően két nagy részre tagolja, amelyeket a kisebb egységeket jelentő alkorszakok osztnak fejezetekre. Mindkét történevsorozat egy-egy nagy kihívással kezdődik a francia kulturális diplomácia számára Közép- és Kelet-Európában – 1936-ban főként a náci Németország, míg 1944–1945-ben a háború során megerősödött Szovjetunió jelenti a konkurenciát. S mindkét szakasz a francia kulturális befolyás kvázi megszüntetésével fejeződik be. A következtetésekben a szerző meggyőzően vonja meg a két korszak mérlegét, kiemelve a hasonlóságokat és a különbségeket. A levéltári anyagok részletes bemutatása és a válogatott bibliográfia segít a források áttekintésében. A függelékben található táblázatok (például az egyes közép- és kelet-európai országok részesedése a francia kulturális expanzió költségvetéséből évekre lebontva), továbbá a közölt öt dokumentum (köztük az Alliance française csehszlovákiai szervezeteinek megrendítő levele a francia anyaszervezethez az 1938-as müncheni konferencia után) kiválóan illusztrálják az értekezés mondanivalóját.

A mű első részének alaposan dokumentált fejezeteiből megtudhatjuk, hogy Közép- és Kelet-Európa németekkel szembeni ellenállási képességének fokozását tűzte ki célul a francia népfrentkormány által kezdeményezett intenzív kulturális akció. A Quai d'Orsay ugyanis érzékelte a legtöbb térségbeli ország belpolitikai életében az 1930-as évek első felétől megjelenő fasizálódási tendenciákat, valamint az erőteljes német és olasz kulturális behatolást. Ennek ellensúlyozására 1936-tól jelentősen megnövelték a közép- és kelet-európai kulturális célokra szánt költségvetést, elsősorban a Párizs-szal szövetséges államok tekintetében. Erős, fejlett iparral rendelkező, magabiztos és demokratikus Franciaország képét akarták kialakítani. Léon Blum nyomán a humanizmus és a republikanizmus értékei is hozzátartoztak a sugalmazott országimázshoz. Kiemelkedő francia személyiségek, írók, egyetemi oktatók, kormánytagok, szakmai szervezetek képviselői (először főleg orvosok, sebészek) látogatták a célba vett országokat, valamint magas színvonalú művészeti rendezvényekre került sor. A francia könyvkiadás termékeit a lehető legszélesebb olvasókörzönséghez próbálták eljuttatni. Ennek érdekében – a náci Németország módszereit átvéve – a kormány által szubvencionált kereskedelmi dömpingtől sem riadtak vissza. A fiatalság megnyerésére kiszélesítették és növekvő számú ösztöndíjjal támogatták a felsőfokú képzett-

ség franciaországi megszerzésének lehetőségeit főként gazdasági, műszaki és államigazgatási területen. Új tanszékeket, lektorátusokat szerveztek. Megkezdték a tömegek elérésére alkalmas eszközök, a rádió és a film felhasználását is. 1938-ban, a háború közeledtével változások mentek végbe a régiókkal kapcsolatos francia kultúrpolitikában. Ekkorra már a nem szövetséges országokra, így Magyarországra és Bulgáriára is hatni kívántak. A kulturális akció a lehető legszélesebb közönség megszólítását célul kitűző nyílt propaganda irányába fejlődött: világos, egyszerű, vonzó üzeneteket igyekeztek megfogalmazni. Felismerték a sportrendezvények jelentőségét a fiatalok mozgósításában. Hangsúlyt helyeztek a francia katonai hatalom és a gyarmatbirodalom erőforrásainak bemutatására is. 1939 tavaszától a háborús konfliktus közeli kitörését valószínűsítve a francia külügyi vezetés még intenzívebben törekedett a közép- és kelet-európai országok kormányköreinek és közvéleményének megnyerésére, minimális célként az illető államok semlegességét igyekeztek biztosítani. Megkezdték nemzeti nyelvű rádióadások sugárzását is. A kulturális akció és a propaganda-tevékenység a németektől elszenvedett 1940. júniusi vereséggel szoros egységet alkotott.

A második részben Annie Guénard-Maget logikusan vezeti le, hogy az 1945-ös újrakezdéskor a francia kulturális diplomácia számos előnnyel rendelkezett Közép- és Kelet-Európában. A szovjet előretörést érzékelve több országban kifejezett igény mutatkozott a francia kultúra jelenlétének erősítésére. A Francia Köztársaság Ideiglenes Kormánya 1944. decemberben szövetségi szerződést kötött a Szovjetunióval, ami azt a benyomást keltette a térség kormányaiban, hogy a Párizssal való kapcsolatépítés kisebb kockázattal jár, mint az angolszászokkal. A II. világháború előtti évek országimázs-építő erőfeszítéseinek hatása még érződött: a Franciaország mint intellektuális, kulturális és művészeti hatalom gondolatához akkor sikeresen hozzáadódott a tudományos és technikai fejlettség képzete. A francia-barát érzület a korábbi eliteken kívül a kommunista pártokkal együtt felemelkedő új vezetők egy részét is jellemezte. Mindez azonban alig csökkentette a francia kulturális expanzió elé tornyosuló akadályokat. A francia kormányzat a győztes nagyhatalmakhoz képest alárendelt helyzetben volt a régióban. Képviselői nem voltak tagjai a mindenütt meghatározó befolyást gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottságoknak. Franciaország gyengeségének benyomását nemcsak a müncheni konferencia és az 1940-es gyors francia katonai összeomlás emléke erősítette, hanem a nem sokkal korábban oly erőteljes náci propaganda hatása is. Annie Guénard-Maget szerint az infrastruktúrában keletkezett háborús károk, a mindenütt megfigyelhető nélkülözés, különösen pedig az erősödő szovjet jelenlét egyre szűkebbre szorította a francia kultúra hivatalos képviselőinek mozgásterét.

A könyv szerzője négy „stációt” különít el a francia kulturális diplomácia fejlődésében Közép- és Kelet-Európa szovjet zónává alakulásának időszakában. A közeledés reménye előbb a még illúziókkal párosuló pragmatizmusnak adta át a helyét, majd a „szükséges” realizmus következett, és végül az ellenállási kísérlet letörése után a Kominform által programszerűen irányított végső kiszorítás következett. Párizs erőteljes kulturális aktivitásával nagyhatalmi ambícióit kívánta aláhúzni: helyet igényelt a háborúban győztes „nagyok” mellett. Ez azonban a francia ellenállási mozgalomból kinövő új, köztársasági és progresszív Franciaország volt, amely hitt a különböző országok „antifasiszta” és „haladó” erőinek együttműködésében. Az egyre mostohább körülményeket érzékelve a francia kulturális diplomácia 1948-ban az alkalmazkodás mellett döntött, kulturális és oktatási tevékenységében igyekezett folyamatosan igazodni a lehetőségekhez. A megfogyatkozott oktatói kar ellenére a kulturális intézetek további nyitva tartását kívánták. Főleg a nyomtatott termékek terjesztésére és a francia nyelv továbbadóra összpontosítottak. 1949-től azonban a szovjet irányítás alá került helyi hatóságok – hasonló forgatókönyvet és módszereket követve minden országban –

a nyugati kulturális jelenlét teljes felszámolását tűzték napirendre. A politikai rendőrség erőszakos akcióival a nyugati kulturális intézmények látogatóinak elrettentésére törekedett. Az egyre válságosabbra forduló helyzetben a francia illetékesek – a szakítást választó amerikaiakkal ellentétben – továbbra is a tárgyalást szorgalmazták, noha időnként kifejezték tiltakozásukat is. A kulturális érintkezés a minden téren megromló kétoldalú kapcsolatok fenn tartásának lényegi eszköze lett. A következetesen képviselt francia koncepció „a jövő megőrzése” érdekében intézményeinek a semlegességet, a politikamentességet, az óvatosságot és az állandó alkalmazkodást írta elő. A visszafogottság egyetlen tartósan pozitív hozadéka éppen Magyarországhoz kötődik: a szovjet blokk egyedüli francia kulturális intézete a budapesti volt, amely a „normalizáció” ellenére fennmaradhatott. E szokatlan tolerancia pontos okait a szerző szerint a francia illetékesek is csak találgatták: Jean Delalande követ a jogi státus rendezetlenségére, a láthatóság következetes kerülésére és a számtalan apró, de hasznos szolgálatra gondolt (nyelvoktatás szerződés nélkül, fordítások, technikai filmek kölcsönzése stb.). A lánkjegyzetben azonban olvashatunk a túlélés talán valódi okáról is. A francia külügy magyarországi kulcsembere, az intézet egykori igazgatója, Guy Turbet-Delof az 1990-es években több interjúban megerősítette, hogy Rákosi Mátyás felesége, a finom női fehérenemű nagy kedvelője, évente egyszer-kétszer elküldte fehérenemű-készítőjét az intézet könyvtárába, aki lemásolta a francia divatlapokból az újabb modelleket...

Melyek a francia kulturális expanzió II. világháború által elválasztott két időszakának hasonló és eltérő vonásai? Van kontinuitás? Annie Guénard-Maget szerint mindkét szakaszban valódi kulturális diplomáciáról van szó, amelyet a kormányzat kezdeményezett, stratégiaileg tervezett és strukturált. A korábbi és a későbbi periódusban is megfigyelhető, hogy a francia politika erősen szelektált a célországok között, így az egykori politikai és katonai szövetségesek – főként Csehszlovákia, Lengyelország és Románia – kitüntetett figyelmet kaptak. A folyamatosságot erősítette, hogy mindkét esetben a kulturális expanzió mozgatórugója Franciaország geopolitikai érdeke volt, befolyásának megerősítése, illetve újjáépítése a totalitárius nagyhatalmakkal, előbb Németországgal és Olaszországgal, később a Szovjetunióval szemben. Állandó jellemző továbbá, hogy a francia kulturális befolyás ágensei tartós hatás elérésére törekedtek, ezért tulajdonítottak nagy jelentőséget a francia intézmények jogi beágyazottságának, az oktatás szerkezetének és a könyvtárak ellátásának egyaránt.

A szerző mindazonáltal rámutat a két időszak lényeges különbségeire is. Helyesen állapítja meg, hogy jelentősen módosultak Franciaország geopolitikai adottságai Közép- és Kelet-Európában: az 1930-as évek közepén még négy szövetséggel rendelkező tekintélyes nagyhatalom (legalábbis látszólag, természetesen hozzá). München, az 1940-es vereség és Vichy után viszont Párizs nagyhatalmisa erősen kérdésessé vált. Így az első időszakban a kulturális eszköz még csupán kiegészítette a külpolitikai cselekvés politikai, gazdasági és katonai elemeit. A második időszakban viszont a kultúra Franciaország térségbeli jelenlétének legfőbb, szinte az egyetlen kifejeződési formájává vált, mintegy helyettesítve a többi tényezőt. Az 1944–1945-ben kialakuló új körülményekhez való igazodást jelezte, hogy új, fiatal generációt vontak be a francia kulturális diplomáciába, amelynek tagjai személyükben is kifejezték a „progresszív” irányban „megújult” Franciaországot. A célközönség a korábbi elitet helyett vagy mellett egyre inkább a „nép” lett, ahonnan az új vezetői réteg megjelenését várták. Ugyancsak a „demokratizálódás szele” érhető tetten abban, hogy a francia kulturális jelenlét építői egyre inkább az egyenrangúság és a kölcsönösség alapján tárgyaltak közép- és kelet-európai partnereikkel. Erre vezethető vissza a kulturális megállapodások, a egyes bizottságok és az új bilaterális egyesületek újításnak számító megjelenése is.

Annie Guénard-Maget könyve szorosan kötődik a nemzetközi kapcsolatok kutatásainak újabb francia iskoláihoz. A már elhunyt René Girault által vezetett kutatócsoport azt vizsgálta, hogy a 20. századi európai államok miként használták külpolitikájukban a rendelkezésükre álló, főként politikai, gazdasági és katonai eszközöket. A francia kulturális diplomáciát és jelenlétet Antoine Marès kezdte kutatni az 1980-as években. Ugyancsak ő vezeti azt a kutatási programot, amely a német és az orosz területek közé eső „köztes Európáról” a 20. században Franciaországban keletkezett ismeretek közvetítőit és a közvetítés helyeit tárja fel. Annie Guénard-Maget 1994-ben megvédett disszertációja és 2014-ben kiadott könyve jelentősen hozzájárult ehhez a munkához. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy a Peter Lang kiadó a kötetet felvette *Enjeux internationaux* (Nemzetközi kérdések) című sorozatába. A sorozat ugyanis a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó történetírást megújító Pierre Renouvin munkásságát tekinti kiindulópontjának, aki elemzései során figyelembe vette a „mély erőket” („*forces profondes*”), vagyis az állami érdekérvényesítés gazdasági és kulturális eszközeit is.

Annie Guénard-Maget munkája nagyon részletes, hatalmas mennyiségű dokumentumon alapuló tényfeltárás a kulturális diplomácia egy konkrét fejezetének megismeréséhez. Bemutatja a közép- és kelet-európai francia kulturális expanziót a vizsgált időszakokban a központi állami akarat kifermálódásától annak helyi szinten való megvalósulásáig és a hatások felméréséig. Működésben láttatja tehát a francia kulturális diplomácia intézményrendszerét, jelezve annak átalakulásait is. A szélesebb nemzetközi kontextus felvázolása azonban hézagossá lett. Talán az eredeti alkotás szövegének egyharmadára való csökkentése játszik szerepet abban, hogy helyenként leegyszerűsítésekkel találkozunk. Az első rész bevezetésénél például nem hangsúlyozza, hogy a francia külpolitikának az I. világháború után nem sikerült Németországgal szemben hatékonyan felhasználnia, gazdaságilag és katonailag erős, ütőképes szövetségi rendszert létrehozni – bár a látszat ezt mutatta. Az orosz szövetséges 1917-es kiesése után kialakított, a győztes kishövetségekre támaszkodó politika illúzió alapult. Franciaország új partnerei ugyanis nem voltak „igazi” szövetségesek. Külön-külön és együttesen sem képviseltek egy nagyhatalomával összemérhető katonai erőt és gazdasági potenciált. Nem tudtak (volna) szembeszállni egy Németországhoz mérhető ellenséggel. Nem voltak biztosan mobilizálhatók Franciaország érdekeinek védelmére sem. Mindazonáltal Annie Guénard-Maget könyve a francia kulturális diplomácia, valamint Franciaország és Közép- és Kelet-Európa 20. századi kapcsolatainak tanulmányozásához megkerülhetetlen hozzájárulás. Hasznosan egészíti ki a térség szovjetizálásáról szóló szakirodalmat is.

Kecskés D. Gusztáv

Tanulmányok a ruszisztika műhelyéből¹

2015-ben ünnepelte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ruszisztikai Központja fennállásának 20., szellemi elődje, a Magyar Ruszisztikai Intézet pedig a 25. évfordulóját. Ennek tiszteletére az intézet tanulmánykötetet jelentetett meg.

A kötet öt nagy részre oszlik. Az elsőben historiográfiai tanulmányok szerepelnek. Szvák Gyula, a kötet szerkesztője *Az oroszországismeret budapesti iskolája* című nyitó tanulmányában a történeti ruszisztika első magyarországi műhelyének megalakulását, főbb eseményeit és elért eredményeit mutatja be. Kiemeli az orosz történelem kutatásának hazai és nemzetközi szinten is kimagasló alakjait és fő kutatási témáikat (Krausz Tamás, Szvák Gyula, Szili Sándor, Filippov Szergej, Gyóni Gábor, Sz. Bíró Zoltán, V. Molnár László), számba veszi a *Ruszisztikai Könyvek* sorozatban megjelent monográfiákat. Az intézet számos konferenciával és kiadvánnyal segítette a hazai orosz-szovjet kutatások eredményeinek nyilvánossá tételét, jó kapcsolatokat ápol a ruszisztikai kutatásokat végző hazai és nemzetközi intézményekkel. Emellett a fiatalok számára is teret enged: 2010-től az ELTE-n „ruszisztika” szakot indított be, és ebben az évben került felvételre az első doktorandusz hallgató az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában az önálló *Ruszisztikai Programra*.

Medzibrodzsky Alexandra tanulmányában Franciszek Duchiniński (1816–1893) „ukranofil lengyel” teóriáját, valamint Nyikolaj Kosztomarov (1817–1885) és Baudouin de Courtenay (1845–1929) kritikai állásfoglalásait veszi szemügyre (*Az „árja” szlávok és a „turáni” moszkoviták: F. Duchiniński teóriájának kritikai visszhangja*). Duchiniński faji alapon osztotta Eurázsia népeit „árjára” és „turánira”, tagadta az orosz nép szláv származását, a lengyel és az ukrán nép rokonságát az orosz néppel. Kosztomarov a korai ukrán nacionalizmus nézőpontjából kritizálta Duchiniński teóriáját, Jan Baudouin de Courtenay lengyel nyelvész pedig tudományos szempontból látta azokat megalapozatlanoknak.

A meghatározó orosz történelmi folyóirat, a *Rosszijszkaja Isztorija* (2009-ig *Otyecsesztvennaja Isztorija*) 2007–2012 közötti főszerkesztője, Andrej Medusevszkij tevékenységének szentelt figyelmet Suhajda Szabolcs *Tendenciák az orosz történetírásban az elmúlt évek tükrében. Andrej Medusevszkij főszerkesztői tevékenysége a Rosszijszkaja Isztorija élén* címet viselő tanulmányában. A szerző azt vizsgálja, hogy Medusevszkij főszerkesztői munkássága valóban éles irányváltást jelentett-e a lap szemléletmódjában és hozott-e új eredményeket az orosz historiográfia számára. Suhajda Szabolcs a folyóirat 2002/1. számától az 2014/2. számáig tekintette át a neves kiadványt, és arra a következtetésre jut, hogy Medusevszkij korábban kevesebbet vizsgált témákhoz nyúlt, ám a kérdéskörökben konstruktív vita nem

¹ *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra.* Szerk.: Szvák Gyula. Bp., Russica Pannonica, 2015. 415 p. (Ruszisztikai Könyvek, 40.)

bontakozott ki, és főszerkesztői állásfoglalása ellenére a történettudomány mint tényleges tudomány háttérbe szorult.

A kötet második részében közép- és kora újkori történeti tanulmányok találhatók. Szili Sándor a kagán titulust vizsgálta meg *A ruszok kagánja. A kagán szó előfordulásának kérdéséhez a 11. századi kijevi uralkodók címerhasználatában* című tanulmányában. Gyóni Gábor pedig a 12. századi Rusz belharcaira fordított figyelmet (*Oleg Szvjatoszlavics: törésvonalak és értékválasztások*). Szaniszló Orsolya I. Péter cár reformjainak nőket érintő csoportjait tekinti át (*A nők társadalmi integrációjának kezdete a péteri reformok nyomán*). A 18. századot megelőzően az előkelő hölgyek elszigetelve éltek, szigorú szabályok és tradíciók között, kiszorultak a társasági életből. A szerző bemutatja a „tyerem” (zárt női lakosztály) intézményét, ami már Alekszej cár halála után bomlani kezdett, és I. Péter törölte el végleg. A nők társadalmi integrációját segítette a társasági események koedukációja, Nagy Péter a nők kötelességévé tette az aktív szerepet a társadalomban, az összejöveteleken való megjelenést. A szerző kiemeli, hogy a nyugati mintát követő reformok megszüntették a nemi szegregációt, és bár a gyengébbik nem társadalmi integrációját nem tűzték ki célul, hatásukra a 18. században a nemes hölgyek a környezetük cselekvő tagjaivá, számon tartott tényezőivé léptek elő.

A kötet újkorral foglalkozó részében hat tanulmány kapott helyet. Sz. Bíró Zoltán az Orosz Birodalom 19. századi politikai rendszerét vizsgálta meg (*Oroszország a 19. század második felében: a politikai rendszer szerkezete és legfontosabb elemei*). A szerző hangsúlyozza, hogy az orosz egyeduralkodó monarchiában (*szamogyersavnaja monarhija*) a teljes jogú és szuverén főhatalom elve I. Pétertől II. Miklósig formálisan megmaradt, azonban komoly változásokon esett át. A 19. század első harmadára kialakult a „liberális abszolutizmus”, amelyben a cár volt minden törvény végső jóváhagyója, ám az érvényben lévő törvények figyelembevételével. A század végére az uralkodó döntéseinek korlátokat szabtak az államigazgatás hagyományai, a közvélemény, az írott normák és a polgári jog szabályai. Sz. Bíró Zoltán arra a megállapításra jut, hogy a 18. század elejétől Oroszországban is kezdtek elválni egymástól a hatalmi ágak, és a 19. század második felére kialakult a hármas tagoltságú keret (az Államtanács mint a törvényhozás, a Miniszterek Bizottsága, illetve a Miniszterek Tanácsa mint a végrehajtás és a Szenátus mint az igazságszolgáltatás intézménye), ami elvi alapjává válhatott volna a tényleges hatalommegosztásnak.

V. Molnár László a kevésbé ismert magyar származású jogtudós, Balugyánszky Mihály (1769–1847) I. Sándor és I. Miklós orosz cárok alatti orosz modernizációs törekvések előkészítésében betöltött szerepét, főbb reformjavaslatait ismerteti (*Egy „hungarus” tudós két cár szolgálatában. Balugyánszky Mihály, 1769–1847*). A tudós kiemelkedő eredményeket ért el az Orosz Birodalom gazdasági, pénzügyi, jogi és oktatásügyi területein, fontos szerepet töltött be a pétervári egyetemen, a Törvényszerkesztő Bizottságban és a pénzügyminisztériumban. Reformjai döntően hozzájárultak a napóleoni háborúkban eladósodott birodalom pénzügyi problémáinak megoldásához, és legalább ilyen fontosak voltak az igazságügyi minisztérium államtitkáráként írt – az orosz jogtörténetírásban maradandó értékűnek számító – jogtudományi művei, emellett aktívan kivette a részét I. Miklós uralkodása idején a kodifikációs munkából.

Az „ottomán örökség” felosztását érintő tiltsi és erfurti találkozók, a Szentpéterváron lefolyt egyeztetések képezik Bodnár Erzsébet vizsgálatának tárgyát (*Francia–orosz tárgyalások az Oszmán Birodalom felosztásáról, 1807–1808*). A szerző hangsúlyozza, hogy a keleti kérdés volt az egyetlen terület, ahol a két nagyhatalom közeledhetett egymáshoz. Tiltsiben nem született írásos megállapodás az Oszmán Birodalom felosztásáról, Napóleon és I. Sándor arról döntöttek, hogy egy későbbi időpontban fogják megvitatni a kérdést. A Török Birodalmat érintő nagyhatalmi osztozkodás a francia–orosz diplomáciai tárgyalások témája maradt, és az

erfurti találkozójáig több stádiumon ment keresztül. A Szentpéterváron folyó orosz–francia egyeztetések arról tanúskodnak, hogy Napóleonnak nem állt szándékában feldarabolni az Oszmán Birodalmat, valódi célja az volt, hogy lekösse az orosz diplomácia figyelmét és távol tartsa az európai ügyekben való aktív részvételtől. A cári kabinet pedig a francia uralkodó szándékait kívánta kipuhatolni, és továbbra is csak az Oszmán Birodalom részleges felosztása mellett állt. A megváltozott nemzetközi viszonyok között lezajlott erfurti találkozó az orosz diplomácia győzelmével ért véget, és az orosz kabinet Erfurt után az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése mellett állt ki.

Mészáros Zsófia tanulmányában a 19. századi orosz nihilizmus ikonikus alakjának szentelt figyelmet (*Dmitrij Piszarev, az orosz nihilizmus alternatív gondolkodója*). A szerző bemutatja az orosz nihilizmus két táborát, Turgenyev *Apák és fiúk* című regényének hatását az ideológiára. Cikkein keresztül rajzolja meg Piszarev (1840–1868) eszméinek fejlődését, változását a kezdeti (1863-ig tartó), önmagán kívül mindent tagadó, radikálisabb felfogástól az utilitarista és szociálisan érzékenyebb irányvonalig.

Szintén az orosz radikalizmusról írt tanulmányt Filippov Szergej, aki bevezetőjében felhívja a figyelmet arra, hogy mivel az erőszak, a merénylet és a gyilkosságok éles ellentétben állnak a civilizált társadalmakban elfogadott erkölcsi normákkal, a politikai terrornak szüksége van ideológiai megalapozásra, az erőszak elfogadhatóvá tételére. „*A lágyszívű gyilkosok.*” *A politikai terror igazolása Oroszországban a 19. század utolsó harmadában* című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a terrort igazolni kívánó érvrendszer az orosz radikális mozgalom terrorista szárnyában az 1870–1880-as évek fordulóján milyen elemekből épült fel. Áttekinti a II. Sándor reformpolitikájával elégedetlen radikális mozgalom kezdeteit, bemutatja Szergej Nyecsajev forradalmi koncepcióját, amelyben a széles körű terror fontos szerepet kapott a népi felkelés előkészítésében, mert Nyecsajev szerint a forradalmár számára minden erkölcsös, ami a forradalom győzelmének kedvez, és minden erkölcstelen, ami akadályozza azt. A szerző elének tárja az 1870-es évek elején kibontakozó narodnyik mozgalmat és annak sikertelenségét, ami miatt a narodnyikok körében előtérbe került a terror, majd a forradalmi terror a cári rendszer elleni harc fő eszközévé vált. A politikai terror morális igazolását az „önvédelem”, az „igazságos bosszú” (ami „erkölcsi kötelesség”, az „önbecsülés bizonyítéka”) jelentette, amit a cárból és magas rangú cári tisztviselőkből félelmetes ellenséget megrajzoló új érvelés követett. A Népakarat tagjai a politikai gyilkosságot az önkényuralom elleni harc általánosan alkalmazható eszközének tartották. A szerző hangsúlyozza azonban, hogy a II. Sándor elleni 1881. március 5-én sikerrel járó merénylet nem vezetett el sem népfelkeléshez, sem kormány általi reformintézkedésekhez, ellenben az új cár konzervatív fordulatot hajtott végre, erőteljes represszióval.

Vera Zaszulics, Fjodor Trepov pétervári rendőrfőkapitány ellen 1878 januárjában merényletet elkövető forradalmárnő életútjáról írt tanulmányt Nagy Szilvia (*Vera Ivanova Zaszulics. A „terrorizmustól” a marxizmusig*). A szerző bemutatja az „évszázad perét”, Zaszulics bírósági felmentés és annak hatását a korabeli orosz társadalom csoportjaira (a konzervatívok a felmentést a további bajok kiindulópontjának tekintették, a forradalmárok pedig úgy értelmezték, hogy a társadalom jelentős része szimpatizál a hatalom elleni harccal, és esélyük van mentesülni a fegyveres merénylet következményei alól, illetve megszülettek a politikai terrort igazoló „elméleti” alapvetések is). Nagy Szilvia hangsúlyozza, hogy Zaszulics nem tekintette magát terroristának, mégis az orosz forradalmi mozgalom új korszakának elindítójává vált. A per után Zaszulics Genfba távozott, ahol közeli kapcsolatba került Plehanovval, és fontos szerepet játszott a tudományos alapokon álló orosz marxizmus elméletének megalapozásában. Az egykori merénylőnő határozottan bírálta a narodnyik eszméket és a politikai terrorizmust.

A szovjet történelem egyes kérdéseit vizsgálja a kötet következő része, melynek indító tanulmányában Szilágyi Ákos a sztálini totalitárius állam formalista művészetéhez való viszonyulását mutatja be (*Állam és formalizmus*). Az úgynevezett marrista nyelvtudományi iskola ellen irányuló, a *Pravda* lapjain megjelenő 1950-es nyelvészeti vita, s abban Sztálin személyes szerepvállalásának miérettjeire keresi a választ A „tudós” Sztálin. A *marrizmus-vita* című tanulmányában Havas Ferenc. Meglátása szerint a vita megkreálásának célja az volt, hogy Sztálin tudósként megnyilvánulhasson. A motivációnak pszichikai és politikai okai egyaránt voltak. A legsúlyosabb politikai megfontolás az volt, hogy a nyelv ürügyén tett fejtegetései lehetőséget adtak Sztálinnak, hogy a sorok mögötti apodiktikus társadalomfilozófiai érvek alapján hitelesítse a fennálló pártállami berendezkedés, a politikai hatalomkoncentráció és eszmei kizárólagosság megkérdőjelezhetetlen szükségességét.

A II. világháború „magyar fejezetének”, a szovjet területek majd hároméves megszállásának alig ismert történetéről írt tanulmányt Krausz Tamás és Varga Éva Mária. 1941 ősztől a magyar csapatok megszálló feladatokat láttak el, a magyar rendfenntartás Ukrajnára, Oroszország brjanszki, kurszki és voronyezsi területeire, Belorusszia jelentős vidékeire terjedt ki. Mivel több tízezer katona szolgált a Szovjetunióban, ahol több mint 19 millió civil esett áldozatul, a szerzők hangsúlyozzák, hogy a háborús népiertás eseményeit komoly vizsgálat alá kell helyezni. Ezt a célt szolgálja a szerzőpáros *Az elhallgatott népiertás: magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című tanulmánya is. A náciknak a Szovjetunió területén folytatott partizánellenes intézkedései és a helyi zsidóság kiirtása közötti összefüggéseket vizsgálja Fóris Ákos (*Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton*).

Orosz nyelvészeti és kultúrtörténeti tanulmányok kaptak helyet a kötet ötödik részében. Kiss Ilona Pavel Florenszkijnek (1882–1937) szentelt figyelmet (*Egy Oroszországkép születése és szertefoszlása. Megjegyzések Pavel Florenszkij, a kultúraalapító portréjához*). Schiller Erzsébet Markovits Rodion, az első magyar könyves világsiker szerzőjének két művében (*Szibériai garnizon, 1927 és Aranyvonat, 1929*) vizsgálja meg az orosz lélek és a hadifogság, az orosz táj korabeli rajzolatát („Tejjel-mézzel folyó Szibéria.” *Orosz lélek és hadifogság Markovits Rodion regényeiben*). Az első mű a hadifogságról szól, hangsúlyos Markovits irodalmi-kulturális ismereteken alapuló elfogult csodálata az orosz táj és emberek iránt. A második alkotás a végtelennek tűnő orosz vidékről való, éveken át tartó hazatérés regénye.

Andrej Platonov (1899–1951) életművének különleges darabjáról írt tanulmányt Gyimesi Zsuzsanna (*A holokauszt előérzete Andrej Platonov műveiben*). A *Szemétfúvó szél* című elbeszélést 1933-ban írta Platonov, és az egyik legkorábbi antifasiszta műnek tekinthető. Gyimesi Zsuzsanna az említett elbeszélés keletkezéstörténete mellett figyelmet szentel Platonov *Az emberiség felszámolásáról* (1938) című cikkére és a második antifasiszta elbeszélésére, az *Éjfélkor az égen* című művére is. Mindkét elbeszélésben megmutatkozik az orosz író távolba látó képessége, és olyan összefüggésekre érez rá, amelyekre kortársai csak később váltak fogékonnyá. A kötet záró tanulmánya Pálosi Ildikó nevéhez kötődik, aki a nyelvészet területére kalauzolja az olvasót (*A magyar jön/megy ige mentális jelentései erza-mordvin és orosz megfelelőik tükrében*).

Összességében elmondható, hogy a *Ruszisztikai Könyvek* 40. kötete a sorozattól megszokott színvonalas, tartalmas kiadvány. Idősebb és fiatalabb kutatók érdekes, sokszínű témái képviselik a hazai oroszágkutatás „egy kimerevített pillanatát”. További eredményekben gazdag tevékenységet kívánunk a Ruszisztika Központnak és várjuk az új kiadványokat!

Bodor Mária